

# AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞAMAXI ŞİVƏLƏRİ VƏ NƏSİMİNİN DİLİ

**Sənubər Şükürova Fəqani qızı**

ADPU Şamaxı filialı

sukurov03@mail.ru

## **Xülasə**

Nəsimi Azərbaycan dilində fəlsəfi şeirin ilk nümunələrini yaradan, öz mütərəqqi fikirlərini yüksək bədii dillə ifadə etməyi bacaran qüdrətli bir sənətkar kimi tanınır.

Nəsiminin şeir dili fonetik, qrammatik, leksik-semantik cəhətdən ümumxalq danışığı dilinə möhkəm bağlıdır. Nəsimi əsərlərinin fonetik quruluşu müasir ədəbi dilimiz ilə eynilik təşkil etməklə yanaşı, fərqli xüsusiyyətlərə də malikdir. Sözlər ədəbi dildə işləkliyini itirəndə dialekt və şivələrin lüğət tərkibində qalmaqda davam edir. Milli dilin qoruyucusu olan arxaik feillər işləkliyinə görə xüsusilə seçilir. Nəsiminin şeirlərində rast gəldiyimiz qrammatik şivə xüsusiyyətləri Şamaxı şivələrində bu gün də işlənir. Belə xüsusiyyətlərdən biri artıq Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaıqlaşmış olan feili bağlama şəkildədir.

**Açar sözlər:** ədəbi dil, lüğət tərkibi, şeir dili, şivə, dialektizm.

## **Rezume**

I. Nasimi is known as a powerful artist who created the first examples of philosophical poetry in the Azerbaijani language and was able to express his progressive ideas in high artistic language.

Nasimi's poetic language is phonetically, grammatically, lexically-semantically closely related to the national colloquial language. The phonetic structure of Nasimi's works is similar to our modern literary

language, but also has different characteristics. When words lose their function in the literary language, they continue to remain in the vocabulary of dialects. Archaic verbs, which are the guardians of the national language, are particularly distinguished by their functionality. The features of the grammatical dialect found in Nasimi's poems are still used in Shamakhi dialects today. One of such features is verb binding suffixes, which are already becoming archaic for the literary language of Azerbaijan.

**Key words:** literary language, vocabulary composition, poetic language, dialect, dialectism.

Azərbaycan ədəbiyyatının geniş tədqiqata cəlb edilmiş görkəmli nümayəndələrindən biri fəlsəfi qəzəlin banisi İmadəddin Nəsimidir.

Nəsimi üç dildə: türk, fars və ərəb dillərində yazıb-yaratmışdır. Türk dilində yazılmış əsərləri dəfələrlə çap edilmiş və həm ədəbi, həm də linqvistik təhlilə cəlb olunmuşdur.

Nəsimi əsərlərinin dili onun yaşayıb-yaratdığı dövrün ədəbi dilinin göstəricisidir.

Nəsiminin əsərlərində yaşadığı və mənsub olduğu Şamaxı şivələrinə aid kifayət qədər nümunə tapmaq mümkündür. Burada həm fonetik, leksik və həm də qrammatik dialektizmlər müşahidə olunur. Topladığımız dil faktları bu gün də Şamaxı şivələrində aktiv işlənməkdədir.

Nəsimi əsərlərinin fonetik quruluşu müasir ədəbi dilimiz ilə eynilik təşkil etməklə yanaşı, fərqli xüsusiyyətlərə də malikdir.

Fərqli fonetik xüsusiyyətlərdən biri də *y* səsinin *g* səsi ilə əvəzlənməsidir. Bu fonetik hadisəyə Nəsiminin əsərlərində həm söz kökündə, həm də şəkilçidə təsadüf edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu xüsusiyyət 1939-cu ilə qədər ədəbi dil norması sayılmışdır. Bu fonetik hadisə XV əsrdən XIX əsrə qədər yazılmış ədəbi nümunələrin dilində söz ortasında özünü göstərmişdir.

Nəsiminin mənsub olduğu Şamaxı şivələrində *y* səsinin *g* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi öz işləkliyini qoruyub saxlamışdır. Bu, təkcə Nəsiminin şeir dilində deyil, eləcə də Şamaxıda yaşayıb-yaratmış digər Şamaxı şairlərinin dilində də işlənmişdir.

Söz ortasında:

**İgirmi** səkkiz hərf kim, həqqin kitabıdır üzü,  
Oxugil dörd göz yenidən sirri-ma-övhayı gör.

Söz ilə şəkilçinin arasında:

**Kirpigin**, qaşınla zülfün sirrini məndən eşit,  
Ta sənə ərz oluna həm mə'niyi-ümmül-kitab.

*Y* səsinin *g* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə sözdə iki sait, ya da saitle sonor səslər arasında təsadüf olunur. Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində işlənsə də, Şamaxı şivələri üçün daha xarakterik hesab olunur: *dügmə, dəgirman, ignə, igirmi, dügi, irgənmək* və s.

Nəsiminin əsərlərində bəzi təkhecalı sözlərin sonunda da bu hadisəyə təsadüf olunur:

Rövşən oldu yerü **gög** mehri-ruxun nurundan,  
Bu cəhətdən üzünə mehri-münəvvər dedilər.

Digər bir fonetik hadisə *a* səsinin əvəzində *ə* səsinin işlənməsi ilə bağlıdır. Nəsimi qəzəllərində çox az işlənən *a>ə* səs əvəzlənməsinə söz əvvəlində təsadüf etdik:

**Əyağ**ından saçın başın götürməz,  
Cinanı gör nə ali paya düşmüş.

Şamaxı şivələrində isə *a>ə* səs əvəzlənməsinə sözün müxtəlif mövqelərində rast gəlmək olur. Həm söz əvvəlində: *əyağ, əlçə, ərəbə*; həm söz ortasında: *dərvaza, qəmiş, ləmpə, nəziy, qəlin*; həm də söz sonunda: *xəsyət, qəbilyət* işlək olan fonetik xüsusiyyətdir.

Sözlər ədəbi dildə işləkliyini itirəndə dialekt və şivələrin lüğət tərkibində qalmaqda davam edir. Hal-hazırda Şamaxı şivələrində işlənən leksik vahidlər də Nəsimi dili üçün yad deyil.

**Başaqçı** – biçindən sonra yerə tökülən sünbülləri toplayan adam. Şamaxı şivələrində başsağ şəklində “biçindən sonra yerə tökülən sünbüllərin yığılması” mənasında işlənir. Bəzən mənə genişlənərək, Şamaxının əsas təsərrüfat sahələrindən biri olan üzüm yığımı zamanı yerə tökülmüş üzüm gilələri də nəzərdə tutulur. Sözün baş və ayaq sözlərinin birləşməsindən yarandığını güman etmək olar.

*Ajdığ vaxdı tez-tez uşaqların başsağa gedərdiy.*

Nəsiminin şeir dilində:

Xirmənində hüsnünün gündür **başaqqı** ay ilə,

Utan ey nisbət qılan qaşı hilalı dasinə.

Nəsimi əsərlərinin dilində işlənən feillər milliliyi ilə seçilir. “Dilimizin milli xüsusiyyətini, onun orijinallığını özündə mühafizə edən leksik vahidlərin əksəriyyəti birinci növbədə feillərdən ibarətdir. Nəsimi leksikasında əsas yer tutan feillər öz mənə xüsusiyyətlərinə, semantik rəngarəngliyinə görə müasir dilə uyğun gəlir, öz sabitliyini mühafizə edir. Arxaıqlaşmış bəzi feillər nəzərə alınmazsa, Nəsiminin dilində işlənmiş feillərin hamısı həm şəkil, həm də məzmun cəhətindən müasir dildə işlənməkdədir” (3, səh. 219).

**Yastanmaq** – söykənmək mənasında Şamaxı şivələrində işlənir. *Yorqan-döşəgə yasdanmıyın, düz diyanun.*

Bu sözə eyni mənada Nəsiminin şeirlərində rast gəlinir:

Ənbərin sünbülünə kimsənə yastanmış isə,

Vəzlünə laleyi-siyər ilə reyhan susadı.

Ey Nəsimi, dürlü-dürlü dərdlər ol canındadır,

Bir eşik **yastana** gör kim, dərdinə dərman bitər.

Yastanmaq feili arxaik söz olub, qədim türk yazılı abidələrinin dilində də işlənir. Həmçinin müasir türk dilində yaslanmaq şəklində işləkdir.

**Üşənmək** – qorxmaq, çəkinmək mənasında Nəsiminin şeir dilində işlənir:

Gülə əl sunmasun ol kim, dikənindən üşənür

Ki, bu həmrə gülünün xarınə xəncər dedilər.

Üşənmək sözü qədim türk sözü olub yuxarıdakı mənəni bildirmişdir. Müasir ədəbi dilimizdə qalmasa da, Şamaxı şivələrində bu gün də işlənir. *Qəbrissanığın yanınnan keçəndə adam üşənir. Şiklə baxdım, üşəndim.*

**Tayınmaq** – sürüşmək mənasında Nəsimi qəzəllərində işlənən bu sözə Şamaxı şivələrində rast gəlmək olur.

Eşqi ruxün təriqidür, dari səlamətün yolu,

Mənzilinə qaçan irür kim ki, bu yolda **tayınə**.

Şivədə *taytımaz, taytax* şəklində işlək olan bu söz axsamaq, axsaq mənalarını bildirir: *Bu sağ nəşin taytı:r, bəlkəm yıxılıb?*

Arxaik söz olan **tamu** // **damu** cəhənnəm mənasında həm Nəsimidə, həm də şivənin lüğət tərkibində işlənir:

Fani cahanın sevgisi **damu** odudur yandırır,

Qaç ol qaridan, ey könül, aldanma zülfü xalına.

Möhnətdir anın dövləti, zəhmətdir anın həşməti,

Müdbirdir ol kim, bağladı qəlbin anın iqbalına.

Və ya

**Tamunun** odunu şüasından

Əz-təfi şəmi kimi taqətdir.

**Tuş olmaq** – rastlaşmaq feili Nəsiminin şeir dilində rast gəlinən sözlərdəndir.

Ğəmdən incəldi vücudum, oldı yeni ay kibi,

Gözlərimə **tuş olalı** ol hilalin qaşları.

Tuş olmaq ifadəsi ilə yanaşı Şamaxı şivəsində tuş sözündən yaranmış tuşmağ – nişan vermək, tuşatmağ – göstərmək feilləri də işlənir. *Sə:n öyü: kimsə tuşadıb. Qızı tuşuyıblar, bılar gedib.*

Tuş sözü qədim türk yazılı abidələrinin dilində işlənən arxaik sözlərdəndir. XVIII əsrə qədər ədəbi dilimiz üçün xarakterik olmuşdur.

Nəsiminin şeirlərində rast gəldiyimiz qrammatik şivə xüsusiyyətləri Şamaxı şivələrində bu gün işlənir. Belə xüsusiyyətlərdən biri artıq Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaıqlaşmış olan feili bağlama şəkilçiləridir. -ibən, -iban, -ibəni, -ibanı arxaik feili bağlama şəkilçisi Şamaxı şivələrində günümüzə də aktiv işlənir.

XIX əsrin əvvəllərinə qədər yazılı nümunələrin bir çoxunda istifadə -ibən, -ubən, -übən şəkilçisi -ib, -ib feili bağlama şəkilçisi ilə eyni mənəni ifadə etmişdir. Qədim yazılı abidəmiz olan “Kitabi-Dədə

Qorqud” dastanında da hər iki variantın işlədilməsinə rast gəlinir. Kitabda görürük ki, bu şəkilçilər qalqmaq feilinə əlavə olunaraq cümlənin əvvəlində işlənir: “Qalqubanı yigitlərim yerinizdən urı durun” (1, səh. 219).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində arxaikləşən şəkilçinin işlənməsi onu göstərir ki, -ıban, -ıbanı feili bağlama şəkilçisi həm yazılı dil faktı, həm də şifahi dil faktıdır.

-ıban feili bağlama şəkilçisi ədəbi dilimizdə XI əsrdən daha aktiv olaraq işlənmişdir. XIX əsrdə işlənmə dərəcəsi bir qədər zəifləmiş, yalnız şifahi danışığda qalmışdır. Lakin XIX əsr Şamaxı ədəbi mühitinin görkəmli nümayəndəsi olan S.Ə.Şirvaninin əsərlərinin dilində təsadüf edilir. Bu o deməkdir ki, şəkilçi həmin dövrdə Şamaxı şivələri üçün işlək olmuşdur. S.Ə.Şirvaninin əsərlərində bu şəkilçinin işləndiyi sözlərə rast gəlinir:

Dönübən həcv edə axırda vəliyyün-nəəmin,  
Bu sitəm gəbrü nəsaravü müsəlmanə dəyər.

Nəsiminin dilində də arxaik feili bağlama şəkilçisi olan –ıban variantının işlənməsi onun daha çox Şamaxı mühitində yaşayıb-yaratması ilə bağlıdır.

Daş alubani dilbər, könlüm şişəsin atar,  
Qarşu tutaram, şişə bilməm qala ya sına.

Müasir dövrdə artıq -ıban, -ıbanı şəkilçiləri Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri üçün də arxaikləşməyə başlamışdır. Lakin Şamaxı şivələrində indi də işləkdir.

Nəsiminin əsərlərinin dilində olan digər bir qrammatik xüsusiyyət dörd cür yazılan şəkilçilərin iki variantlı olmasıdır. Bu xüsusiyyət Şamaxı şivələri üçün də səciyyəvidir.

Nəsiminin əsərlərinin dilində bu dil faktına aid nümunə:

Şəksiz oldı qapısı uçmağun,  
Yenə dörd oldu seyli ırmağun.

Nəsiminin şeir dilini bəzən adi danışığ və söhbətlərdən fərqləndirmək olmur. Bu, yaxşıdır. XIV əsr şəraitində canlı dilə üstünlük verərək yazmaq, həyatı nitq, danışığla əlaqə və yaxınlıq şeir dilimizin gələcək inkişafı üçün əhəmiyyətli idi. Çünki o dövrə aid adi sözlər, ifadə tərzı və s. ədəbi dilə gətirilir, ona əbədi həyat verir.

Nəsiminin əsərlərində işlənən sual cümlələri şifahi nitqi xatırladır.

Nəsiminin əsərlərində işlənən cümlə tipləri Şamaxı şivələrində indi də olduğu kimi danışığda ara cümlə məqamında işlənir: *Gör nə diyram, bəlkəm biz də gedəyün?*

Nəsiminin şeir dilində:

Eşq ətəgin tut, ey könül,başını sal ayağına,  
Gör nə derəm sana, eşit, eşqə yapışma sərsəri.

Nəsiminin dilini araşdırarkən belə nəticəyə gəlmək olar ki, şair xalq dilini ədəbi-fəlsəfi şeir dili səviyyəsinə qaldırmışdır. Nəsiminin şeir dili fonetik, qrammatik, leksik-semantik cəhətdən ümumxalq danışığ dilinə möhkəm bağlıdır.

Şairin dilində rast gəldiyimiz şivə sözləri onun yaşayıb-yaratdığı ədəbi mühitdən qaynaqlanır. Bu sözlərin bir çoxu arxaikləşib, qədim türk yazılı abidələrinin dilində işlənir. Buna baxmayaraq, bu fonetik, leksik, qrammatik dialektizmlər Şamaxı şivələrində bu gün də qalmaqdadır.

### **İstifadə olunmuş ədəbiyyat:**

1. Azərbaycan ədəbi dil tarixi. 2007.
2. Babayev Y.M. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XVII-XVIII əsrlər). Bakı: Elm və təhsil, 2014, 760 s.
3. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili, Bakı: Elm və təhsil, 2018, 632 s.
4. Qəhrəmanov C. Nəsimi “Divan”ının leksikası, Bakı: Elm, 1970, 566 s.
5. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı: Lider, 2004, 336 s.
6. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı: Lider, 2004, 376 s.
7. Səfərli Ə., Yusifli X. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (qədim və orta əsrlər), Bakı: Ozan, 2008, 696 s.